

Dijital Gözetim Çağında Panoptikon: Kazakistan Cumhuriyeti Elektronik Hükümeti Portalı (Egov.Kz)

The Panopticon in the Age of Digital Surveillance: Portal Electronic Government of the Republic of Kazakhstan

Ruslan BEGEN¹

İstanbul Ticaret Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Medya ve İletişim Çalışmaları Yüksek Lisans
Programı, İstanbul, Türkiye

Öz

Modern çağın, 'dijital ekonomi'ye dönüşmeye başlayan ekonomilerde, devletlerin işleyişini de değiştirmedeki etkisinin, dikkat çekici bir katkıya sahip olduğunu söylemek gerekir. Sosyal ve siyasi gücün e-Devlet imkanları ile, adeta bir ihtilalle, dijital yapıya dönüşmesi ifadesi bütüyle bir abartı ve hayal değildir. Gözetim, yüzyıllardan günümüze kadar çeşitli yöntemlerle toplumlar üzerinde uygulanan pratikleri kapsamaktadır. Bu deneyimlerin başlıca amacı, bulunduğu otoritenin toplumu kontrol etme güdüsünden gelmektedir. Modern teknolojinin sağlamış olduğu olanaklar bu arzuyu daha da sağlam kılabilmiştir.

Bu çalışmada gözetimin tarihsel akış içinde aldığı biçimlere değinildikten sonra, XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan dijital teknolojinin özellikle son 20 yılda gözetimin de dijitalleşmesine yol açtığına işaret edilmiştir. Bu çerçevede, gözetimin günümüzde panoptik biçiminin iç içe geçerek işlev gördüğünün altı çizilerek dijital gözetimin post modern kültür bağlamında sıradan hale gelmiştir. Dijital çağda gözetim modellerinden biri olan Panoptikon incelenerek, Kazakistan Cumhuriyeti Elektronik Hükümeti eGov Portalı'na genel bakış ve başarıları ve e-Hükümet hizmetlerine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gözetim, Panoptikon, E-Devlet, Kazakistan Cumhuriyeti, Elektronik Hükümet, eGov.kz

ABSTRACT

It must be said that the modern era has made a remarkable contribution to changing the functioning of states in economies that have begun to transform into a "digital economy". The transformation of political and social power into a digital structure through the possibilities of e-Government, almost like a revolution, is not a dream or an exaggeration. Surveillance has been practiced on societies with different methods for centuries. The main purpose of these experiences comes from the existing authority's desire to control society. The opportunities provided by developing technology have made this desire even stronger. In this study, after mentioning the forms that surveillance has taken in the historical flow, it is pointed out that digital technology, which started to emerge in the last quarter of the 20th century, has led to the digitalization of surveillance, especially in the last 20 years. In this framework, it is underlined that the panoptic form of surveillance today functions by intertwining and digital surveillance has become commonplace in the context of postmodern culture. By examining the Panopticon as one of the surveillance models in the digital age, an overview of the eGov Portal of the Electronic Government of the Republic of Kazakhstan and its achievements and e-Government services are highlighted.

Keywords: Surveillance, Panopticon, E-Government, Republic of Kazakhstan, Electronic Government, eGov.kz

Geliş Tarihi/Received 22.01.2024
İlk Revizyon/First Revision 29.07.2024
Son Revizyon/Last Revision 13.08.2024
Kabul Tarihi/Accepted 14.08.2024
Yayın Tarihi/Publication 17.09.2024
Date

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Ruslan BEGEN

E-mail: begarus2030@gmail.com

Cite this article: Begen, R. (2024). *The Panopticon in the Age of Digital Surveillance: Portal Electronic Government of the Republic of Kazakhstan. Communicata*, 28, 8-17.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Bugünde dijital dönüşüm süreci ile dijital iletişim teknolojileri yaşamın her sahasını etkilemiştir. Bireyler buldukları her bir ortamda dijital olarak gözetlenmekte ve denetim sisteminin iktidarı ve gücü elinde bulunduran azınlık grupların çoğunluğu zorlama ve baskıya dayalı olarak denetlendiği panoptikon gözetim toplumu bünyesinin yeni iletişim teknolojileri ile dönüşüme uğradığı rastlanmaktadır (Kavut, 2023, s. 22-23).

Dijital Devrim’de, bilgi teknolojileri, oluşturacak yeni büyüme ve gelişme siyasetlerinde terk edilmez bir prensip vaziyete uğramıştır. Dijital dünyaya gelen ekonomi, artık kendi devletin de bu değişikliğe beraber şekilde yanıtlamasını istemektedir.

Bilgi devrinde, ülkenin kalkınma ve büyüme stratejisi olarak faydalanabileceği biçim e-Devlet’tir. Bütünyle, topluluğun her endamı tarafından kullanacak bir e-Devlet biçiminin geliştirilmesi, bu değişime yanıtlamanın en rasyonel yolu olacaktır (Kuran, 2005, s. 6).

Bilişim teknolojileri, yönetimde dijital devlet, dijital vatandaş, dijital bürokrasi ve dijital demokrasi gibi birçok kavramı ortaya çıkarmıştır. Kamu yönetiminde teknolojik dönüşümün gerçekleştiği dönemde, demokrasi olgusu da önüne “dijital” sıfatını almıştır. Nitekim demokrasideki dönüşüm yeni bir dönemi başlatmıştır (Kaman, 2022, s. 1).

Günümüzde gözetim tanımı toplumsal ve gündelik örgütlenmenin birincil koşulu özelliğini kazanmıştır. Gözetim tanımı son teknolojiler ile beraber normal bir duruma uğramaya başlamıştır. Bu nedenle şimdi tüm topluluklar gözetim toplumlarıdır (Bauman vd., 2013).

Gündelik yaşamımızda meydana gelen tüm etkinliklerimiz türlü sistemlerle kaydedilmektedir. Kredi kartları, akıllı telefonları, mağazaların satın alıcılara özel kartları, sosyal ağlarda ve internetteki tüm paylaşımları veri olarak kayıt altına alınmaktadır. Havalimanında, evde, sokakta ve çalışma yerlerindeki güvenlik kameraları izlenip gözetlenmektedir (Rijana, 2020, s. 73). Bu sebepten dolayı son yıllarda üzerinde araştırmalar yapılan ve en çok tartışılan hususlardan birisi olmuştur. Rijana’ya göre, hızlı adımlarla teknolojinin büyümesiyle yaşamımızı daha kolay ve rahat bir vaziyete getirmektedir ve bununla birlikte her alanda bilgilerimizi kaydederek gözetimi yaygınlaştırmaktadır (Rijana, 2020, s. 74).

Bu çalışmada gözetleme ve gözetim toplumu kavramı ile panoptikon ve enformasyon mahremiyeti konularına değinilecek olup, gözetim toplumunun karakteristik

özelliğinden biri olan e-Devlet ve gözetleme ilişkisi incelenecektir.

Bununla birlikte Kazakistan Cumhuriyeti Elektronik Hükümeti eGov Portalı incelenecek konuya ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda eGov.kz’in Projeleri ve portalın en çok aranan hizmetlerine dikkat çekilmiştir.

Gözetim Kavramı ve Gözetim Toplumu

Gözetim yeni bir olgu değildir. Çok eski zamanlardan bu yana insanlar, başkalarını kontrol etmek, ilerlemelerini izlemek ya da onları organize etmek için izlenmektedir (Lyon, 1994, s. 22).

Dijital gözetimin dünyaya yaygın olması, mahremiyetin yitirilmesinde ve manasından uzaklaşma konusunda çok önemlidir. Zira gözetim, genellikle fark edilmeyen ve bilinmeyen fakat çevrimde olan bir vasa sahiptir. Gözetleme prosesleri tek kişisel manada değil, uluslararası ilişkilerde de mahremiyeti tehlikeye atmaktadır. Ülkeler arası geçişlerde yolcuların kişisel bilgileri sınıflandırma ve kaydetme amaçlı gözetleme prosesleri bu tehlikeyi nesnelleştirmektedir” (Çakır, 2015, s. 349-350).

Modern dünyada günümüz insanını sarmalayan gözetim kavramı, herkesle ilgili her şeyi öğrenme ve bilme isteği olarak belirtmektedir (Kütükoğlu, 2021, s. 105). Bu istek tatmin edilince, herkesin sizinle ilgili her şeyi bilmesine izin vermiş sayılırsınız sayılmaktadır (Niedzwiecki, 2009, s. 15).

XXI. yüzyılda gözetleme bedenler üzerinde çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Gözetim, bu asrın teknolojik toplumunu gösteri, eğlence, dikkat çekme gibi hedeflerle bedenleri ve ruhları her daim soyunan bir kalabalığa dönüştürmektedir. Gözetim, toplumsal bilinci değişime uğratan bir mekanizma olarak anlam kazanmaktadır (Niedzwiecki, 2009, s. 27-28).

Gözetim, risk altında olan toplumun idare edilmesi için bilginin üretilme şeklidir. İnsanlar, bazı gözetim sektörleri, bazı hayatlara başkalarından daha fazla müdahale etmedikçe, gözetimden kaçamamaktadır (Lyon, 2006, s. 21).

Modern dünyada yaşayışımız ve çevremiz değişirken gözetim hakkında çeşitli gelişmeler de meydana gelmektedir. Hiçbir zaman şahit olamayacağımız nesnelere tarafından günde birkaç defa tedirgin bir seviyede yakın plan fotoğrafımız çekilmekte ve veritabanlarında depolanmaktadır. İnternette yaptığımız araştırmalarımız, cep telefonlarımız ve sosyal ağ hesaplarımız bizimle ilgili birçok bilgiyi ulaştır hale getirmektedir (Draper, 2018, s. 65).

Gözetim, bazı birey ve gruplara zarar verirken, bazı birey ve gruplara yönelik yarar sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.

Bu açıdan gözetleme, bireylerle ilgili bilgi toplama, yayma ve yorumlamaya ilişkin birtakım veriler sunmaktadır (Fuchs, 2014, s. 218).

Bugün enformasyon toplumu olarak adlandırılan bilgi çağı giderek gözetim toplumuna dönüşmektedir. Endüstri devrimi ile yaşanan sosyo-ekonomik mücadelenin benzeri günümüzde, enformasyon teknolojileri noktasında ortaya çıkmaktadır. Çalışma hayatı, ekonomi, eğitim, gündelik yaşam gibi pek çok konu sanal dünyaya göç etmektedir (Dolgun, 2005, s. 1).

Lyon'a göre gözetim toplumu, kişisel hayatın ayrıntılarının büyük şirketler ve devlet dairelerine ait bilgisayarın veri tabanlarında toplanması, saklanması ve işlenmesi şeklinde değerlendirilmektedir (Dolgun, 2005, s.16). Gözetim toplumu kavramı, somut hale getirilmeyen bir gözetimin toplumsal anlamda yayıldığı bir duruma işaret etmektedir. Gözetim toplumu, uzun süredir gözetim aktivitelerinin, hükümet bürokrasilerinin sınırlarından taşmaktadır. Hatta makul sosyal kanallara kadar ulaşmaktadır (Lyon, 2006, s. 68).

Günümüz gözetim toplumunun temel karakteristik özelliklerinin üç önemli maddenin varolduğu görülmektedir: Birincisi, küresel terör eylemlerine karşı geliştirilen gözetim pratikleridir. Bu gözetim pratikleri kamusal güvenliği sağlamak için kişisel mahremiyeti tamamen ortadan kaldırmaktadır. İkinci özelliği ise, e-Devlet uygulamalarından oluşmaktadır. Üçüncü madde ise, kapitalist sistemde yaşanan dönüşümlere, yeni ekonomi ile tüketimin ön plana geçmesi olarak belirtilmektedir. Buna ilişkin biçimde tüketici davranışları daha yakından izlenmektedir (Dolgun, 2005, s. 127).

Gözetim toplumu hükümetler (iktidar) açısından yarar sağlayarak toplumu kontrol altında tutabilmek amacıyla yeni güç sistemleri üretmektedir. Böylesi bir ortamda üretilen bu güç sistemleri toplumsal yaşamı askeri bir nizama ve göz hapsine çevirmektedir. Tek merkezin yönettiği, herkesin belli kurallar içerisinde hareket ettiği toplumsal ahenk, bireylerin özgü olmadığı bir nizamı göstermektedir (Çoban, 2016, s. 119). Bugün toplumların gözetim altında tutulduklarıyla ilgili endişelerin giderek arttığını görmekteyiz. İnternette paylaşılan görseller, fotoğraf çekilen çep telefonları, sokaklardaki güvenlik kameraları, bankamatiklerdeki kameralar, dronlar ve uydularla toplumlar an be an izlemekte ve gözetlenmektedir (Draper, 2018, s. 65).

Gözetim toplumunun en iyi aktörü olan sosyal medya, veri madenciliğinin en aktif şekilde işlediği alanların başında gelmektedir. Bu ortamda kullanıcılar başka kullanıcıları gözetim altına alırken, aynı zamanda gözetlenmekte, üstelik

mahremiyetleri endüstrinin kullanımına tahsis edilmektedir (Arık, 2018, s. 15).

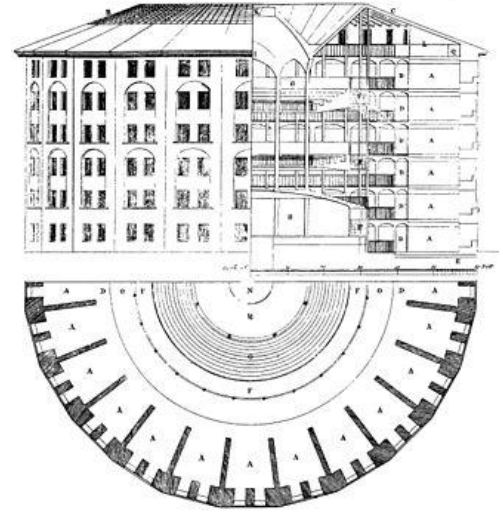
Gözetim Modellerinden Biri Olarak Panoptikon

Geçmişten bu yana baktığımızda türlü gözetleme sistemleri karşımıza çıkmaktadır. Bu sistemler hem gözetlemenin nasıl yapıldığına hem de ne yönde değişim gösterdiğine işaret etmektedir. İlgili literatür incelendiğinde Panoptikon, Sinoptikon ve Omniptikon şeklinde üç gözetleme modelinin karşımıza çıktığı görülmektedir. Burada çalışmanın kapsamı açısından panoptikon gözetim modeli üzerinde durulacaktır.

1787 yılında Jeremy Bentham tarafından ilk defa kullanılan 'Panoptikon' sözcüğü Yunanca iki sözcüğün (Pan -"her şey" ve Optikos - "görmek için") birleşmesinden oluşmaktadır. Panoptikon, hapishaneleri kontrol etmek için tasarlanmış bir yapıdır. Panoptikon'da hapishane hücreleri bir daire etrafına dizilmiş olup, hücrenin ortasında yer alan kuledeki gardiyan tarafından mahkûmlar tek yönlü olarak gözetlenebilmektedir. Mahkûmlar gözetlendiklerini bildikleri için farklı tavır ve hâl sergilemekte ve kendilerini güvensiz bir ortamda hissettikleri için huzursuz olmamaktadırlar (Yıldırım, vd., 2006, s. 181).

Şekil 1

Jeremy Bentham'ın Hapishane Modeli (Bentham, 2016, s.7)

Bu konuda araştırma yapan birçok bilim insanı iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmelerle birlikte günümüz topluluğunun bir çeşit panoptikonaya dönüştüğünü belirtmektedirler (Deborah, 2001, s. 113). Bilişim teknolojilerinde yaşanan akıl almaz gelişmeler ve aşırı basitleştirilmiş işitsel, görsel veri ve ulaşım sağlayan iletişim araçlarının varlığının doğal bir sonucu olarak bugün bireyler daha kolay bir şekilde izlenebilmekte, dinlenebilmekte ve kişisel verileri farklı amaçlar için kullanılabilir. Bu konuda araştırma yapan birçok bilim insanı iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmelerle birlikte günümüz topluluğunun bir çeşit panoptikonaya dönüştüğünü belirtmektedirler (Deborah, 2001, s. 113). Bilişim teknolojilerinde yaşanan akıl almaz gelişmeler ve aşırı basitleştirilmiş işitsel, görsel veri ve ulaşım sağlayan iletişim araçlarının varlığının doğal bir sonucu olarak bugün bireyler daha kolay bir şekilde izlenebilmekte, dinlenebilmekte ve kişisel verileri farklı amaçlar için kullanılabilir.

Gözetim, modern toplum ile kurumsal hale gelmiş, sosyal kuram içinde türlü teoriler tarafından çeşitli biçimlerde incelenmiştir. Bu gelişmelere rağmen, sosyal bilimlerde onaylanmaya başlaması, Bentham'ın görüşlerinden yola çıkarak Foucault ile olmuştur. Bu nedenle gözetim modellerinden biri olan panoptikon metaforu çok öneme sahip olmuştur (Dolgun, 2005, s. 3).

Panoptikon, iktidarın insanların gündelik hayatı ile olan ilişkisini ifade etmiştir. Bentham, panoptikonu özel bir kurum ve kapalı olarak tanıtmıştır. Bu bağlamda panoptikonu düşsel bir yapı şeklinde görmemek gerekmektedir. Panoptikon, ideal bir biçimde sergilenmiş iktidar mekanizmasıdır ve çeşitli engellerden arınmış işleyişi temiz ve abartısız bir mimari olarak sunulabilmektedir (Foucault, 2017, s. 302-303). Bu bağlamda iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler gözetim teknolojilerini de geliştirmiştir. Ortaya çıkan bu yeni durum hayatın her alanında mahremiyeti ortadan kaldırarak gözetlenen bir toplumsal yapıyı inşa etmiştir.

Demokrasinin gelişmediği ülkelerde, gücü elinde bulundurarak baskıcı ve totaliter bir rejim uygulamak isteyenler, bireyleri özgür bırakmaktadır. Ancak panoptikon modelindeki gibi onları gözetleyerek hem algısal hem de zihinsel bir esarete almaktadır. Bu durum da kimliğin yeniden inşa edilmesinde önemli sonuçlara sebebiyet vermektedir (Baban, 2012, s. 75).

Bugün dünyanın birçok yerinde uygulanan e-devlet uygulamaları panoptikonun bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. İngilizce e-Government kavramının ifadesindeki karşılığı, "elektronik hükümet" veya "elektronik yönetim" iken Türkçeyi çevirilerde en fazla tercih edilen ifade "e-Devlet"tir. Bu ifadenin de, tek bir tanımı ve hatta kapsamı yoktur. Bütün tanımlarda ortak olan nokta, özel sektörün dışında kamu sektöründe de bilgi teknolojilerinin kullanılması gerçeğidir (Oğurlu, 2010, s. 15).

E-Devletin temel amacı, kullanıcılar ile kamu görevlileri arasında bilgisayar aracılığıyla başarılı bir ilişki kurmaktır. Bu ilişki, çevrimiçi formlarının doldurulması gibi basit bir aşamadan veya çok sayıda küçük karardan oluşabilmektedir. Sanıldığından karmaşık yapıya sahip olan e-Devlet'ten söz ederken, tek aşamaya takılarak sadece devlet kuruluşlarının web sayfaları ile onlar üzerinden sunulan bilgi ve hizmetler anlaşılmalıdır (Oğurlu, 2010, s. 31).

Kazakistan Cumhuriyeti Elektronik Hükümeti Portalı'na Genel Bir Bakış ve E-Devlet'in Gelişmesi

Kazakistan'da bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi, en az iki son görüşün gerçekleşmesinin garanti edebilmesiyle

beraber vatandaşların ve devletin etkileşiminin basit, rahat, erişilebilir ve anlaşılır olması için elektronik hükümeti (e-Devlet) konsepti hazırlanmıştır (EGov.kz, 2023, 20 Kasım).

"Kazakistan Cumhuriyeti'nde 2005-2007 yıllarında E-devlet'in" kurulması için devlet programına ilişkin Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 10 Kasım 2004 tarihli 1471 sayılı Kararnamesi ile "E-devlet" Portalı'nın oluşturulmasının temeli oluşturulmuştur (Adilet.zan.kz, 2023, 25 Kasım).

E-devlet, devletle vatandaşların yanı sıra devlet kurumları arasında bilgi teknolojileri aracılığıyla kısmi mutabakatı sağlayan tek bir etkileşim mekanizmasıdır. Bu mekanizma devlet kurumlarında kuyrukların azaltılmasına, evrakların, sertifikaların, izin belgelerinin alınmasını basitleştirmesine ve hızlandırmasına izin vermiştir (EGov.kz, 2023, 20 Kasım).

E-devlet kurma fikri 2006 yılındaki Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev ilk olarak on sekiz yıl önce dile getirilmiştir. Bu süre zarfında Kazakistan Elektronik hükümeti dört temel gelişim aşamasından geçmiştir. Bu, Kazakistan halkının bağımsız olarak devletle etkileşim sağlamaya kesinlikle katkıda bulunmuştur (EGov.kz, 2023, 21 Kasım).

Bu aşamalardan ilki *bilgi* aşamasıdır. Bu dönemde bilgi dolu bir E-devlet portalı başlatılmıştır. Devlet kurumları, çalışmaları ve halka sunulan hizmetler hakkında bilgiler ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, hizmetlerin sağlanması için düzenlemeler sağlanmıştır, inceleme için yasal düzenlemeler yayınlanmıştır.

İkincisi, portalda elektronik hizmetlerin ilk sağlanmasıyla işaretlenmiş *etkileşimli* (interaktif) aşamadır. Bu aşamada portalda etkileşimli hizmetlerin tanıtılması, belgelerin toplanmasında harcanan zamandan tasarruf edilmesine büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Bu dönemde kurumsal bilgi sistemleri, devlet veri tabanları, elektronik lisanslama ve E-devlet ağ geçidi tanıtılmıştır.

E-hükümetin gelişmesinin üçüncü aşaması *işlemseldir*. Bu dönemde vatandaşlar devlet vergileri, ücretler, cezalar ve kamu hizmetleri (su, elektrik, ısıtma vb.) için ödeme yapma fırsatına sahip olmuştur. Bu gelişmelerle vatandaşlar herhangi bir zaman kaybı yaşamadan hizmetlere ilişkin ödemeleri çevrimiçi olarak gerçekleştirebilmektedirler. İşlem döneminde Elektronik devlet satın alma hizmeti girişimciler için değerli proje bileşenlerinden biri olmakla beraber devam etmekte olan satın almalar ve ihalelerin yürütülmesinde adaleti ve şeffaflığı sağlamıştır.

Günümüzdeki E-Hükümet gelişmesinin dördüncü aşaması, *dönüşümseldir*. Bu aşamadaki temel amaç vatandaşlara en hızlı şekilde hizmet sunumudur. Bu amaca ulaşmak için etkileşimli ve işlemsel hizmetler, Kazakistanlılara özel önem

taşıyan kapsamlı faaliyetlere entegre edilmiştir. 2020 yılından bu yana vatandaşlar birkaç dakika içinde Tüzel Kişiliğe Kaydolma, Kimlik Kartı, Pasaport veya Ehliyet Alma fırsatına sahip olmuşlardır. Sosyal açıdan önem arz eden işlemlere değer verilmekte ve bu hizmetlerin hepsi elektronik formatta sunulmaktadır.

E-Hükümetin Başarıları

Kuruluşundan bu yana Kazakistan Cumhuriyeti E-hükümeti oluşum ve gelişim aşamalarını geçerek olumlu bir tutum sergilemiş ve dünyadaki kesimlerden yüksek bir takdir görmüştür. Buna uluslararası ve ulusal reytinglerdeki yüksek puanlar ve yarışmalarda kazanılan adaylıklar tanıklık etmektedir. Kazakistan'ın E-hükümetinin gelişim derecesi "gelişmekte olan" (emerging leaders) aşamasında değerlendirilmiş ve en başarılı hükümetlerden biri olarak kabul edilmiştir (EGov.kz, 2023, 25 Kasım). Örneğin, 2013'te Cenevre'de (İsviçre) WSIS Project Prizes 2013 Uluslararası Yarışma'da www.elicense.kz sistemi "E-Business" kategorisinde En İyi Projesi; 2013 yılında Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) Kazakistan'ın Ağ Hazırlık Endeksi 144 ülkeden 43. sırada yer almıştır. 2012'de Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi tarafından 192 ülke içinde Kazakistan E-Hükümeti 38. sırada, 2012 yılında Kazakistan'da "Award.kz-2012" Ulusal İnternet Yarışları X. Yıldönümü Ödül Töreninde E-Devlet Hükümet Portalı "İktidar ve Öz Yönetimle" kategorisinde Birincilik kazanmıştır. 2016'da Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi, Dünyadaki e-Hükümetin 190 ülke içinde E-Hükümeti bu reytingde 33. sırada yer almış ve Dubai'de The World Government Summit'inde eGov mobil uygulaması First World Govtechineers Race-2017 Ödülü'ne layık görülmüştür. 2017'de WSIS Prizes-2017 Dünya Zirvesi'nde Kazakistan Cumhuriyeti'nden sunulan üç proje: E-Devlet, Açık Hükümet ve 1414 Çağrı Merkezi yarışmanın kazananları arasına girmiştir. Ayrıca Avrasya ülkelerinin iş ve işletmeleri için önemli yıllık etkinliklerden biri, "Yılın No.1 Seçimi-2018" Projesi'nde "İnovasyon, Modernizasyon ve Kalkınma alanındaki ilerlemeler için" Organizasyon Komitesi Özel Ödülü'nün sahibi ve 2019'da eGov Portalı, KAZNET'in 25. Yıldönümünü Forumu'nda "En İyi Devlet Çevrimiçi Projesi" adaylığı ödülüne layık görülmüştür. Kazakistan Cumhuriyeti E-Devleti'nin 2005-2020 yılları arasındaki başarıları Tablo 1'de verilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti E-Devlet Projeleri

E-devlet projeleri arasında onlarca farklı Bilgi Sistemi (BS), kayıtlar, Devlet Veri Tabanı (DVT), yüzlerce uygulama ve hizmet bulunmaktadır. Bunlar: "E-Akimat", "E-Noter", "Bireyler" BS DVT, Tüzel Kişiler DVT, Tapu Kayıt Belgesi DVT,

Devlet Organlarının Birleşik Elektronik Belge Yönetimi

Communicata

Sistemi, Nüfus Hizmetleri Merkezi BS, E-lisanslama BS DVT, devlet kurumlarının internet portalı, E-devlet Ağ Yönetici ve Ödeme Ağ Geçidi, Mobil Hükümet Bilgi Sistemi, Telegram, Facebook ve Vkontakte'deki sohbet botları vb. Şimdi bunlardan birkaçı, yani vatandaşların kendi başına başvurabileceği hizmetler aşağıda verilmiştir: (EGov.kz, 2023, 26 Kasım).

Tablo 1

Birleşmiş Milletler (BM) Dünya Sıralaması

BM Dünya Sıralaması	2020	2018	2016	2014	2012	2010	2008	2005
E-Devlet Kalkınma Endeksi (EGDI)	29	39	33	28	38	46	81	65
E-Katılım Endeksi (EPI)	26	42	67	22	2	18	98	31

Kaynak: eGov.kz Portalı, "E-Hükümetin Başarıları", <https://egov.kz/cms/kk/information/help/help-elektronnoe-pravitelstvo>, Erişim tarihi: 26.11.2023

Şekil 2

Uluslararası Sıralaması

Kaynak: eGov.kz Portalı: "Digital Kazakhstan", <https://egov.kz/cms/en/digital-kazakhstan>, Erişim tarihi: 26.11.2023

"E-lisanslama" Bilgi Sistemi

Projenin amacı, E-lisanslama Devlet Veri Tabanı Bilgi Sistemi lisanslama süreçlerini, izin belgelerini otomatikleştirmek ve devlet kurumları-lisans verenler ile Kazakistan Cumhuriyeti iş dünyası arasındaki etkin ve açık bir bilgi etkileşimi mekanizmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur.

"E-Noter" Birleşik Noter Bilgi Sistemi

"E-Noter", noter faaliyetlerinin kontrolünü iyileştirmek ve noterlerin çalışmalarını optimize etmek için geliştirilmiş bir birleşik noter bilgi sistemidir.

Tablo 2

Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) Sıralaması

Dünya Ekonomik Forumu'nun sıralaması (WEF)	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2005
Ağ Hazırlık Endeksi	39	40	38	43	55	67	68	-
Kullanım Alt Endeksi	39	35	31	62	52	56	74	-
Alt Hazırlık Endeksi	44	40	38	54	65	56	54	-

Kaynak: eGov.kz Portalı: "E-Hükümetin Başarıları", <https://egov.kz/cms/kk/information/help/help-elektronnoe-pravitelstvo>, Erişim tarihi: 26.11.2023

Açık (Şeffaf) Hükümet

Açık Hükümet'in kurulmasına 2013 yılında başlanılmıştır. Bugünde Açık Hükümet, sorumlu bir devlet oluşturmak için 94. ve 96. adımın uygulanması dahil olmak üzere, beşinci kurumsal reformun gerçekleştirilmesi çerçevesinde gelişmeye devam etmektedir. Kazakistan'da 15.11.2015 tarihinde Bilgiye Erişim Hakkındaki Kanun ile 24.11.2015 tarihinde Bilişim Üzerine Kanun Kabul edilmiştir.

2014 yılında Açık Veriler ve Açık Düzenleyici Yasal İşlemler, 2015 yılında Açık Bütçe ve Açık Diyalog bileşenleri başlatılmıştır. 2017 yılında ise, Devlet Organlarının Faaliyetlerinin Etkinliğinin Değerlendirilmesi hizmetleri başlatılmıştır.

Açık Hükümet'te yer alan portalların amacı aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

Açık Veriler: devletin temel ve sosyal açıdan önemli faaliyet alanları hakkında halkın farkındalığını arttırmak ve açık verilere dayanarak yeni uygulamalar oluşturmak.

Açık Düzenleyici Yasal İşlemler: vatandaşların düzenleyici yasal düzenlemelerin taslaklarını ve devlet organlarının kanun tasarısı kavramlarını incelemeye katılımını sağlamak.

Açık Diyalog: vatandaşlara devlet organlarının ilk yöneticileriyle doğrudan etkileşim kurma fırsatı vermektir.

Açık (Şeffaf) Bütçeler: vatandaşların devletteki "bütçe" kavramını ve bütçe harcamalarının kamu kontrolünü daha kolay anlayarak aktif bir sivil konumun gelişmesini teşvik etmek.

Devlet Organlarının Faaliyetlerinin Etkinliğinin Değerlendirilmesi: vatandaşları devlet organlarının faaliyetleri etkinliğinin değerlendirilmesinin sonuçları hakkında bilgilendirmenin yanı sıra vatandaşların değerlendirme sisteminin yürütülmesine ilişkin anlayışının iyileştirilmesi.

"EGov Mobile" Mobil Uygulaması

Projenin amacı, Mobil Hükümet platformunun oluşturulması, cep telefonu iletişim cihazları aracılığıyla Kazakistan Cumhuriyeti halkına kamu hizmetlerinin sağlanmasının yanı sıra sürdürülebilir toplumsal kalkınmaya ulaşmak için ülke nüfusunun devletle etkileşimine ek ve etkili bir kanalı oluşturmaktır. Uygulamanın ana sayfasında Dijital Belgeler bölümü mevcuttur. Bu bölüm "eGov Mobile" uygulamasında kişisel elektronik belgelerin depolanması için bir hizmettir. Hizmet, vatandaşlara, anlaştığı gibi üçüncü taraflara belgelere erişim sağlar. Ayrıca dijital belgeler de çevrimdışı olarak kullanılabilir. Bununla birlikte eGov.kz'in sosyal medya platformları ile iş birliği sağlanmıştır. Kullanıcılar bu mobil hizmetlerden (Telegram, Facebook ve V Kontakte sohbet botları) yararlanıp, zamanı tasarruf ederek hızlı bir şekilde çevrimiçi olarak istediği belgelere ulaşabilmektedirler.

Smart Bridge

"Smart Bridge" Projesi, devlet organları ile özel sektör bilgi sistemleri arasında basitleştirilmiş bir süreçtir. Bu projenin amacı, entegrasyonun, devlet organlarının iş dünyasıyla etkileşimi ve rekabet ortamının geliştirilmesinde organizasyonel prosedürleri basitleştirmektir.

"Digital Kazakhstan"

"Digital Kazakhstan", Kazakistan ekonomisinin gelişme hızını hızlandırmak ve vatandaşlarımızın yaşam kalitesini iyileştirmek için tasarlanmış bir programdır. Programın amacı, Kazakistan Cumhuriyeti ekonomisinin gelişme hızını hızlandırmak ve nüfusun yaşam kalitesini iyileştirmek ve ekonominin yeni bir yörüngeye-gelecekteki dijital ekonomiye geçiş için koşulları yaratmaktır (EGov.kz, 2023, 27 Kasım).

Program 2018-2022 yılları arasında uygulanarak ülkenin amiral gemisi endüstrilerinin teknolojik modernizasyonu için ek bir ivme kazandıracak ve işgücü verimliliğinde büyük ve uzun vadeli büyüme için koşullar yaratmıştır.

Programın 5 Ana Yönü

1. Ekonomi Sektörlerinin Dijitalleştirilmesi

Şekil 3

Ekonomi Sektörlerinin Dijitalleştirilmesi

Kaynak: eGov.kz Portalı: “Digitization of Economic Branches”, <https://egov.kz/cms/en/digital-kazakhstan>, Erişim tarihi: 11.12.2023

Projeleri:

Endüstrinin Dijitalleştirilmesi

- Dijital Madencilik.
- Dijital Maden Alanı.
- Modüler Dijital Fabrika.

Ulaştırma ve Lojistiğin Dijitalleştirilmesi

- Akıllı Ulaşım Sistemi.
- Çok Modlu Taşımacılık.

E-Ticaretin, Finansal Teknolojilerin ve Nakitsiz Ödemelerin Geliştirilmesi

- Fulfillment Merkezi.
- E-Commerce Merkezi.
- Open API.
- Uzaktan Kimlik Tespiti.

Tarımsal Sanayi Kompleksinin Dijitalleştirilmesi

- “Hassas Tarım”.
- Hayvancılık ve Bitkisel Üretiminde Kontrol Edilebilirlik.
- E-Agrotrade.

2. Dijital Devlete Geçiş

Şekil 4

Dijital Devlete Geçiş

Kaynak: eGov.kz Portalı: “Transition to the Digital State”, <https://egov.kz/cms/en/digital-kazakhstan>, Erişim tarihi: 11.12.2023

Projeleri:

Devlet’ten – Vatandaşa

- Paper-free (Kağıtsız İş Akışı).
- Elektronik Emek Değişimi.
- “Birleşik Devlet Emlak Kadastro” Bilgi Sistemi.
- e-Health (Elektronik Sağlık Hizmetleri).

Devlet’ten – İşletmeye

- İhracat ve İthalat İşlemlerinde “Tek Pencere”.
- Küçük ve Orta Boyutlu İşletmeler İçin Desteğin Dijitalleştirilmesi.
- Sanal Depolama Alanı.

Devlet Organlarının İç Faaliyetlerinin Dijitalleştirilmesi

- eGov Platformunun Geliştirilmesi.
- Suçların Önlenmesi.

“Akıllı Şehirler”

- Elektronik PİK (Daire sahiplerinin kooperatifi).
- Smart City (“Smart Almaty”, “Smart Astana”, “Smart Aktöbe”, “Smart Karagandı”, “Smart Ontüstik”).
- Ayarlar (Etalon) Standardı.

3. Dijital İpek Yolu’nun Gerçekleştirilmesi

Projeleri:

BİT Altyapısı (Bilgi ve İletişim Teknolojileri)

- Geniş Bant Erişimi.
- 4G bağlantısı (5G).
- “KazSat-2R”.

Siber Güvenlik

- Big Data Analizi.
- Zararlı Yazılım Analizi.
- Bilgi Güvenliği Standartları.

4. İnsan Sermayesinin Gelişimi

Projeleri:

Eğitim Sektörünün Dijitalleşmesi

- Ortaöğretim.
- Yükseköğretim.
- Sürekli Eğitim (100 bin profesyonel personel, KOBİ temsilcileri, nüfus).

5. İnovasyon Ekosisteminin Oluşturulması

Projeleri:

Startup Kültürü

- Yenilikçi (inovasyon) gelişim için bir platform.
- Teknoloji girişimcilik ve Startup kültürü (Elverişli koşullar yaratarak uluslararası girişimcileri çekmek).
- Girişim finansmanı.
- İnovasyonları desteklemek.

EGov.kz Portalı'nda En Çok Talep Edilen Hizmetler

EGov.kz Portalı'nın ana sayfasında Popüler Hizmetler listesinde "Elektronik Hizmetler Bloğu" bulunmaktadır ve portalın en çok talep edilen hizmetleri şunlardır: (EGov.kz, 2023, 28 Kasım).

1. Bireylerin Yaklaşan Vergi Ödemelerini Gözden Geçirme ve Ödeme.
2. Elektronik Portal Üzerinden Alınan Hizmetlerin Doğrulanması.
3. Elektronik Dilekçe.
4. Vatandaşların Mobil Veritabanında Kayıt Olup Olmadığını Kontrol Etmek.
5. Üçüncü Taraflardan Belgeleri Alma Hizmeti.
6. Elektronik İmza Almak veya Yeniden Çıkarmak (Yeniden e-İmza başvurusunda bulunmak).
7. Bireylerin Kayıtlarını (hareket) Kontrol Etme Hizmeti.
8. Temel Emeklilik Ödemesi Miktarının Hesaplanmasına İlişkin Belge.
9. Belirtilen Alıcıya Devlet Garantisinin Atanması ve Ödenmesi Gerçeğiyle İlgili Bilgilerin Alınması.

Sonuç

Teknolojide yaşanan gelişmeler toplumun özgürlük ve haklarını kısıtlayıcı olmaması, tersine özgürlük ve hakları genişletici mahiyette olması gerekmektedir. Bu amaçla söz konusu her ülkedeki düzenlemeler ve yönetmelikler, teknolojideki gelişmelerden satın alıcıların azami düzeyde emniyetli bir ortamda yararlanabilmeleri amacı ile çıkartılmıştır.

Anthony Giddens'a göre gözetim, bireylerin davranışlarını yönetmek üzere kullanılabilen şifrelenmiş bilgi birikimini ifade etmektedir. Diğer anlamıyla ise, bazı bireylerin davranışlarını, bunlar üzerinde otorite kuran diğer bireyler tarafından doğrudan izlenmesini tanımlamaktadır (Kütükoğlu, 2021, s. 105).

Yeni iletişim ve gözetim teknolojileri bir yandan bireyin mutlak farkındalığından yoksun ve rızası dışında mahremiyetinin tüm ayrıntılarını metalaştırıp dolaşımını sağlarken diğer yandan sunduğu müthiş kiteselleşme vaadiyle bireyin rızasını üreterek mahremiyetini kamusalılaştırmaktadır.

Hayatın her alanının gözetim kapsamına girmesi gözetlenenler açısından önemli bir tehdit oluştururken, gözetleyenlere büyük fırsatlar ve imkanlar temin etmektedir. Hızla yaygınlaşan internet kullanımıyla birlikte, toplumsal paylaşım ağlarına akın eden bireyler, bu ortamlarda gözetleniyor olduklarını bilmekle birlikte, bunu yoğunlukla bir sorun olarak görüp görmedikleri önem arz etmektedir.

Sosyal ağ kullanımının artması ve hızla yaygınlaşması, gözetim ve güvenlik gibi kavramların da mahremiyet konusuyla beraber tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Mahremiyet hem bireysel hem de teknoloji odaklı olduğundan bireye ait herhangi bir bilgi hassas bir içerik haline gelebilmektedir. Çünkü bireyler sosyal ağları sadece iletişim kurma amaçlı kullanmamakta, aynı zamanda, yayınlanabilir kişisel profiller, bilgi paylaşımı, uygulama paylaşma havuzları ve kullanıcılar arasında sosyal bağ kurma gibi birçok özelliğini de kuşanmaktadır.

Bundan 18 yıl önce Kazakistan'da başlatılan (2006) eGov.kz – E-devlet Portalı, kamu hizmetlerinin kullanılabilirliğini sağlamak için ücretsiz bir elektronik dijital imza (e-İmza) kullanılarak vatandaşlara çevrimiçi formatta hizmet vermektedir. E-İmza, evden çıkmadan gerekli kamu hizmetlerini (servis) ve belgelerini almaya izin vermiştir.

EGov Portalı'nın kullanıcıları bugüne kadar 6,4 milyon kişiye ulaşmış olup (2022), altyapısı aracılığıyla 760'dan fazla elektronik hizmet bu portaldan gerçekleştirilmiştir.

E-Devlet, vatandaşlara bilgi teknolojileri aracılığıyla çok çeşitli kamu hizmetleri sunmaktadır. Bu vesileyle, daha önce olduğu gibi, kapı kapı dolaşmadan evrak işlerinden kurtulmak ve devlet kurumlarına daha fazla müdahale etmeden elektronik ortamda evrak işlerini halletmek mümkün olmuştur. E-Hükümet, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygın kullanımı kamu hizmetlerinde verimliliğin artmasına, yolsuzluğun önlenmesine ve vatandaşlar ile devlet kurumları arasındaki etkileşime neden olmuştur. Ayrıca E-Hükümet'in avantajlarından ilki, hükümetin vatandaşlara karşı bir sorumluluk sisteminin oluşturmasıdır. İkinci olarak hükümet işleri verimliliğinin artmasına ve maliyetlerin düşürülmesine ve üçüncüsü ise, hükümet yetkilileri tarafından sağlanan kamu hizmeti daha kolay ve operasyonel hale gelmesine sebep olmuştur.

Ana politika, yürütme organının çalışanlarının kiteselliğini arttırmak, evrensel yeteneklere hâkim olmak, kararların yürütülmesini hesaba katma yeteneğini arttırmak ve yeni bir uzaktan erişim aracı oluşturmaktır.

E-Devlet sisteminin mahremiyet üzerindeki etkileri çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Olumlu etkileri: Veri Koruma, Erişim kolaylığı ve güvenlik. Olumsuz etkileri ise, Veri toplama ve paylaşma, Devlet Gözetimi, Veri güvenliği ve gizlilik ihlalleri, Dijital erişim sorunları ve bilgisizliktir.

E-Devlet sistemi gizliliğinden korunması gereken önlemler: Kişisel verilerin korunması kanunları, Kullanıcı eğitimi ve farkındalık, Güçlü şifreleme ve güvenlik protokolleri, Düzenli denetimler, Şeffaflık ve veri yönetimi politikalarıdır.

Kazakistan hükümeti, çevrimiçi toplantılar yapmak, Parlamentoda hükümet saatlerinin organizasyonu gibi işleri yürütmek için yeni mekanizmalar oluşturmuştur. Ayrıca, dünyada e-Devlet sistemini başarılı bir şekilde kullanan ülke olduğunu da açıkça anlamaktayız. Bununla birlikte, e-Devlet uygulamalarında bir geribildirim ve uygulamaclardan gelen şikayetler dikkat alınmalı, periyodik bakım ve denetlemeler yapılmalı, eksiklikler varsa anlaşılmaya çalışılmalıdır. Alınan şikayetlerin veya varsa direnmenin sebepleri araştırılmalı, eleştiriler karşılanmaya çalışılmalı, eksikliklerin giderilmesi için hızlı hareket edilmeli.

Kazakistan'ın e-Devlet sistemleri, vatandaşların devlet hizmetlerine daha kolay erişimini sağlarken, veri güvenliği ve mahremiyet konularında bazı riskleri de beraberinde getirmiştir. Bu riskler vatandaşların mahremiyetinin korunması ve azaltılması için güçlü güvenlik önlemleri, şeffaf veri yönetimi politikaları ve düzenli denetimlere ihtiyaç duyar. Ayrıca, vatandaşların dijital okuryazarlık seviyelerinin artırılması ve bilinçlendirilmesi, bu sistemlerin güvenli ve etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Adilet.zan.kz (2023, 25 Kasım). 2005-2007 yıllarda Kazakistan Cumhuriyeti'nde "E-devlet" Oluşumunun Devlet Programı Hakkında (Қазақстан Республикасында "электрондық үкімет" қалыптастырудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001471_ adresinden alındı.
- Arık, E. (2018). *Dijital Mahremiyet*. Yeni Medya ve Gözetim Toplumu. LİTERATÜRK Academia.
- Baban, E. (2012). Mc Luhan ve Baudrillard'ın Penceresinden Sosyal Medyanın Etkisi: İfadenin Esareti, Gözetlenen Toplum ve Kayıp Kimlik Sendromu. Tolga Kara ve Ebru Özgen (Ed.), *Sosyal Medya Akademi* içinde (s. 57-82). Beta Yayınları.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Akışkan Gözetim*, çev. E. Yılmaz, Ayrıntı Yayınları.
- Bentham, J. (2016). *Panoptikon-Gözün İktidarı*, çev. Z. Özarlan ve B. Çoban, Su Yayınları.
- Çakır, M. (2015). *İnternette Gösteri ve Gözetim Eleştirel Bir Communicata*.
- Okuma. Ütopya Yayınevi.
- Çoban, B. (2016). "Gözün İktidarı" Üzerine. *Panoptikon. Gözün İktidarı*, çev. Barış Çoban ve Zeynep Özarlan, Su Yayınevi.
- Deborah, G. J. (2001). *Computers Ethics*, Prentice-Hall, Inc.
- Dolgun, U. (2005). *Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna*. Ekin Kitabevi.
- Draper, R. (2018). "Biri Bizi Gözetliyor". *National Geographic Türkiye*. 202, Şubat, 54-89.
- EGov.kz (2023, 20 Kasım). E-devlet Nedir ve Ne İşe Yarar? (Электрондық үкімет дегеніміз не және ол не үшін қажет?). <https://egov.kz/cms/kk/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo>
- EGov.kz (2023, 21 Kasım). Kazakistan Cumhuriyeti'nde E-devlet Nasıl Gelişmektedir? (Қазақстан Республикасында электрондық үкімет қалай дамуда). <https://egov.kz/cms/kk/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo>
- EGov.kz (2023, 25 Kasım). E-devlet'in Başarıları (Электрондық үкіметтің жемістіктері). <https://egov.kz/cms/kk/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo>
- EGov.kz (2023, 26 Kasım). Kazakistan Cumhuriyeti e-Devlet Projeleri (Қазақстан Республикасы электронды үкіметінің жобалары). <https://egov.kz/cms/kk/information/about/projects>
- EGov.kz (2023, 27 Kasım). *Digital Kazakhstan*. <https://egov.kz/cms/kk/digital-kazakhstan>
- EGov.kz (2023, 28 Kasım). EGov.kz Portalı'nda En Çok Talep Edilen Hizmetler (eGov.kz порталының ең талап етілетін сервистері). <https://egov.kz/cms/kk/articles/communications/useful-services>
- Foucault, M. (2017). *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi.
- Fuchs, C. (2014). *Sosyal Medya: Eleştirel Bir Bakış*, çev. D. Saracoğlu ve İ. Kalaycı, NotaBene Yayınları.
- Kaman, D. (2022). *Türkiye'de Belediyelerde Demokrasinin Dönüşümü Bağlamında Dijital Demokrasi: Nitel Bir Araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.
- Kavut, S. (2023). Dijital Dönüşüm Çağında Gözetimin Elektronikleşmesi: Panoptikon'dan Süperpanoptikon'a Gözetim Toplumu. *Communicata* 25. <https://doi.org/10.5152/communicata.2023.23029>
- Kuran, N.H. (2005). *Devlet Baba'dan E-Devlet'e: Türkiye için E-Devlet Modeli*. Analiz ve Model Önerisi. 1. Baskı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kütükoğlu, E. (2021). *Kuşaklar Bağlamında Sosyal Medya ve Mahremiyet*. Eğitim Yayınevi.
- Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye-The Rise of Surveillance*

- Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen Toplum*, çev. Gözde Soylan, Kalkedon Yayınları.
- Niedzviecki, H. (2009). *Dikizleme Günlüğü*, çev. G. Gündüç, Ayrıntı Yayınları.
- Oğurlu, Y. (2010). *İdare Hukukunda "E-Devlet" Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti*. On İki Levha Yayıncılık.
- Rizanaj, F.H. (2020). *Yeni Medyada Gözetim ve Mahremiyetin Dönüşümü*. Gece Kitaplığı.
- Yıldırım, H., Kaplan V., Çakmak T., & Üstün C.C. (2006). *E-Devlet Başa*. (Haz. Ö. Fatih Akpınar) Macar Yayıncılık.